

Mokytis privalo visi: bendrojo švietimo padėtis Lietuvoje (1944–1953 m.)

Dr. Vitalija Stravinskienė

Lietuvos istorijos institutas, Tilto g. 17, LT-01101 Vilnius

El. p. vitalija.stravinskiene@istorija.lt

<https://orcid.org/0000-0001-6228-3278>

Anotacija. Straipsnyje, remiantis archyvine medžiaga ir istoriografija, nagrinėjama Lietuvos švietimo padėtis stalinizmo metais. Dėmesys fokusuojamas į bendrojo lavinimo mokyklų tinklo plėtrą, socialinės padėties įtaką mokinių lankomumui ir mokymosi rezultatams, gvildinama etninių mažumų mokyklų veiklos, mokytojų padėties problematika.

Esminiai žodžiai: *švietimas, sovietinės bendrojo lavinimo mokyklos, Švietimo ministerija, mokytojai, mokiniai, pokaris.*

Abstract. The article, based on archival materials and historiography, examines the situation of education in Lithuania during the Stalinist years. Focus is given to the development of the network of general education schools, the impact of social status on student attendance and learning outcomes, and the issues related to the operation of schools for ethnic minorities and the situation of teachers.

Keywords: *education, soviet general schools, Ministry of Education, teachers, pupils, post-war years.*

Įvadas

Dėl Antrojo pasaulinio karo Lietuva patyrė didžiulių demografinių ir ekonominių praradimų. Karo metu žuvo daugybė tūkstančių šalies gyventojų, kiti prarado sveikatą įkalinti lageriuose ir kalėjimuose, treči buvo priversti rinktis pabėgėlio dalį.

Lietuvos miestai ir miesteliai taip pat smarkiai nukentėjo: per juos besiritantis frontas padarė didelių nuostolių – buvo sugriauti ar smarkiai apgadinti pastatai, inžineriniai objektai (tiltai, keliai, geležinkeliai ir kt.). Stipriai nukentėjo ne tik miestai (Vilnius, Šiauliai, Klaipėda, Raseiniai, Šakiai ir kt.), bet ir nedidelės vietovės (pavyzdžiui, Maišiagala, Seda, Seredžius ir pan.), todėl neturėtų stebinti, kad švietimo įstaigos ir jų bendruomenės taip pat patyrė nemenkų nuostolių – žuvę mokytojai ir mokiniai, sugriuvę ar sudegę mokyklų pastatai, pradingusios mokymo priemonės ir įranga. Tačiau, nepaisant daugybės sunkumų, 1944 m. spalio 2 d. mokslo metai prasidėjo.

Švietimo padėtis stalinizmo metais tyrimų sulaukė dar sovietmečiu. Tuomet per marksistinės ideologijos prizmę parengti darbai¹ nors apėmė ir 1944–1953 m. etapą, vis tik objektyvios padėties nerodė. Juose buvo akcentuojami išskirtiniai sovietinės valdžios nuopelnai respublikos švietimo raidai. Tačiau tarp jų išskirtini Andriaus Bendžiaus darbai, kuriuose pristatyta viduriniojo ir aukštojo mokslo padėtis iki 1970 m. Darbuose galima rasti vertingų duomenų, kuriuos lyginant su pirminiais šaltiniais, švietimo padėtį galima rekonstruoti objektyviau.

Nepriklausomos Lietuvos istoriografijoje jau 1991 m. atkreiptas dėmesys į lietuviško švietimo raidą XX a. viduryje ir antrojoje pusėje². Juozas Vaitkevičius daugiausia gilinosi į pedagogų rengimą, apie bendrąją švietimo padėtį po pakartotinės sovietinės okupacijos tik užsiminė. Išsamiausiai švietimo padėtį stalinizmo metais aptarė Vanda Kašauskienė³. Jos monografijoje dėmesys sutelktas į bendrojo ir aukštojo mokslo švietimo sovietizavimą ir pastangas stabdyti tą procesą. Autorė pateikė vertingų duomenų apie bendrojo lavinimo mokyklų darbo pokyčius, sovietinės sistemos pastangas ideologizuoti mokytojus ir mokinius.

Mokslinių tyrimų sulaukė atskirų etninių grupių (lenkų) švietimas stalinizmo metais. Lenkiškų mokyklų veiklos, reorganizavimo, pedagogų joms rengimo problematika gvildenta Lietuvos ir Lenkijos mokslininkų darbuose⁴. Lenkų publikacijose

¹ BENDŽIUS, Andrius. *Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Tarybų Lietuvoje*. Kaunas: Šviesa, 1973; BENDŽIUS, Andrius. *Liaudies švietimo pertvarkymas ir išvystymas Tarybų Lietuvoje 1940–1950 metais*. *Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto mokslo darbai*, t. 1, 1958, p. 6–40; ŽIUGŽDA, Juozas; KNYVA, Albertas. *Švietimas Tarybų Lietuvoje*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1950; PUPEIKIS, Stasys. *Liaudies švietimas Tarybų Lietuvoje*. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1960; BITINAS, Bronislovas. *Visuotinio mokymo vykdymas – pedagoginė problema*. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1962.

² VAITKEVIČIUS, Juozas. Iš Lietuvos mokyklos ir pedagogikos praeities. *Acta paedagogica vilnensia*, 1991, Nr. 1, p. 4–11.

³ KAŠAUSKIENĖ, Vanda. *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*. Vilnius: LII leidykla, 2002.

⁴ MIKLAŠEVIČ, Irena. Lenkų švietimas Lietuvoje – tautinės tapatybės išsaugojimo šaltinis po Antrojo pasaulinio karo. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 2007, t. XIV, p. 175–183; KWIATKOWSKI, Józef. *Szkolnictwo polskie na Litwie w latach powojennych. Krótki zarys. Szkoły polskie w Republice Litewskiej*. Wilno: Kronta, 2009, s. 11–28; MĘDELSKA, Jolanta. *Możliwości edukacyjne Polaków na Radzieckiej Litwie w trzydziestopięciolecie 1945–1979. Przegląd Polonijny*, 1998, Nr. 24, s. 41–52; SREBRAKOWSKI, Aleksander. *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001; SREBRAKOWSKI, Aleksander. *Przemiany w szkołach polskich na Litwie w latach 1922–1989 z uwzględnieniem*

akcentuotos LSSR politinės administracinės valdžios pastangos panaikinti lenkų mokyklas, siekiant Rytų ir Pietryčių Lietuvos depolonizacijos. Lietuvių istorikų darbuose lenkų švietimo reformavimo būtinybė argumentuota sovietinės nacionalinės politikos pokyčiais (naikinamas lenkų švietimas Lietuvai gretimose respublikose) ir objektyviais veiksniais – po lenkų migracijos į Lenkiją (1944–1947 m.) Vilniaus krašte beveik neliko mokytojų, trūko lenkiškų vadovėlių ir kt. Greitai įveikti šias problemas nebuvo jokių galimybių.

Rengiant straipsnį vertingi buvo mokytojų ir mokinių prisiminimai, paskelbti kaip atskiros publikacijos ar lokalių tyrimų (valsčių istorijos knygų serija) pavidalu⁵. Juose fiksuojamos švietimo sistemos dalyvių nuomonės, nuotaikos, požiūris į to meto įvykius ir reiškinius. Straipsniui parengti stengtasi atrinkti tyrimus, fiksuojančius padėtį skirtinguose Lietuvos regionuose.

Dar vienas šaltinis – spauda. Pedagoginės pakraipos („Tarybinė mokykla“) ir pagrindiniai LSSR laikraščiai („Tiesa“, „Komjaunimo tiesa“ ir kt.) buvo naudingi rekonstruojant švietimo sritį strategavusių ir kuravusių žmonių akcentuojamas problemas ir jų sprendimo būdus. Prisiminimai ir spauda įgalino lyginamuoju aspektu įvertinti viešai deklaruotą ir realiai egzistavusią švietimo padėtį.

Pagrindinis straipsnio rengimo šaltinis – pirminė Lietuvos archyvų medžiaga. Reikšmingiausi dokumentai sukaupti Lietuvos centriniame valstybės (LCVA) ir Lietuvos ypatingajame (LYA) archyvuose. Pirmajame jų saugomi LSSR institucijų – Ministrų Tarybos, Švietimo ministerijos, Valstybinio statistikos komiteto dokumentai (f. R-754, R-762, R-363), iš kurių galima rekonstruoti švietimo sistemos atkūrimo, plėtros, įvairių problemų sprendimo mechanizmą. Reikia pabrėžti, kad šių institucijų sukaupti duomenys, ypač statistiniai, labai įvairuoja, yra prieštaringi, todėl nustatant veikusių mokyklų ar besimokiusių vaikų skaičių reikia turėti omenyje, kad jie yra tik apytiksliai ir orientaciniai.

Antrajame archyve sukaupta aukščiausios partinės struktūros Lietuvoje (LKP CK) ir jos padalinių apskrityse (vėliau rajonuose) medžiaga, iš kurios atsiskleidė lietuviškos partinės valdžios požiūris į švietimą, pasiūlymai dėl kai kurių švietimo klausimų

programu nauczania i podręczników. *Polskie szkolnictwo i oświata na Litwie*. Red. A. Szerlag. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998, s. 27–47; KAMILEWICZ-RUCIŃSKA, Danuta. Walka o szkolnictwo polskie na Litwie (1945–2000). *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*, 2017, t. 17, s. 121–139; STRAVINSKIENĖ, Vitalija. Lenkų švietimas Rytų ir Pietryčių Lietuvoje: 1944 m. antra pusė – 1947 m. *Istorija*, 2011, t. 82, p. 14–23; STRAVINSKIENĖ, Vitalija. Rytų ir Pietryčių Lietuvos lenkų mokyklos 1947–1959 m. *Lietuvos istorijos metraštis 2011–1*, Vilnius, 2012, p. 81–95; GAUČAS, Petras. Etnolingvistinė situacija ir bendrojo lavinimo mokyklos Pietryčių Lietuvoje 1945–1991 metais. *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*. Vilnius: Mokslas, 1992, p. 141–150.

⁵ ŠALTENIS, Rapolas. *Aš – mokytojas: dienoraščiai, laišakai, prisiminimai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007; LAURINAVIČIUS, Jonas. *Taip jau gyvenimas norėjo*. Kaunas: Naujasis lankas, 2018; KAŠAUSKIENĖ, Vanda. *Kelias Radžiūnai – Vilnius*. Vilnius: Žuvėdra, 2019; *Mūsų mokytojas. Atsiminimai apie Vincą Peckų*. Marijampolė: Idėjų dirbtuvės, 2016; *Širvintos*. Vilnius: Versmė, 2000; *Kazlų Rūda*. Vilnius: Versmė, 2022; *Pilviškiai*. Vilnius: Versmė, 2020; *Kartena*. Vilnius: Versmė, 2012; *Historia oświaty w Szumsku na tle kroniki miasteczka*. Szumsk: Wydawnictwo Grafanet, 2019.

sprendimo ir kt. Paminėtini LKP(b) CK penktojo plenumo (1949 m. spalio 13–14 d.) nutarimai, kuriuose numatyta „pagerinti“ respublikos švietimo padėtį, t. y. reformuoti mokyklas, pereinant nuo 12 metų mokymo prie 11 m.

Straipsnyje keliamas tikslas atskleisti bendrojo švietimo padėtį stalinizmo etapu (1944–1953 m.). Tikslui pasiekti iškeliami uždaviniai: 1) aptarti karo pasekmes bendrojo švietimo sričiai; 2) identifikuoti mokyklų tinklo rekonstravimo ir plėtros, jų lankomumo problemas; 3) ištirti švietimo galimybes etniniu požiūriu; 3) įvertinti mokytojų padėtį aptariamuoju etapu.

Pasirinktos chronologinės ribos neturėtų kelti didesnių abejonių. Jos ženklina stalinistinio laikotarpio pradžią ir pabaigą. Pastebėtina, kad kelerių metų etapas nebuvo monolitiškas, jis turėjo radikalesnių (1949 m. žydų švietimo klausimas) ar liberalesnių (1950–1953 m. lenkų mokyklų padėtis) momentų. Jie buvo susiję su sovietinės nacionalinės politikos pokyčiais.

Karo pasekmės švietimui

Pirmieji pokario mokslo metai buvo labai sudėtingi. Kaip teigė V. Kašauskienė, 1944–1945 m. m. į mokyklas negrįžo 55–56 proc. 1941 m. dirbusių mokytojų⁶. Apskritai reikia pabrėžti, kad Lietuva dėl sovietinės ir nacių okupacijos 1940–1944 m. prarado keletą šimtų tūkstančių gyventojų: žuvo beveik visa žydų bendruomenė, sovietinių represijų ir tremties neišvengė tūkstančiai lietuvių, lenkų ir kt. tautybių žmonių, sovietams besiarbinant dešimtys tūkstančių asmenų pasitraukė į vakarus. Tarp visų paminėtų grupių žmonių neabejotinai buvo ir mokytojai.

Kita karo sukelta problema – nebuvo kur grįžti mokyti. Kaip informavo oficiozas „Tiesa“, karo metais buvo sunaikinti 682 mokyklų pastatai⁷. Didžiuosiuose miestuose mokyklų padėtį aštrino ir tai, kad dalį išlikusių pastatų užėmė kitos institucijos (kariuomenės, saugumo struktūrų ar ligoninių reikmėms). Be viso to, padėtį veikė ir regioninis specifiškumas, t. y. prieškarinio metų paveldas. Pirmiausia tai pasakytina apie Vilniaus kraštą, kuriame labai trūko mokyklų pastatų. Antai Vilniaus apskrityje padėtis buvo išties sunki. 1947 m. apskrities mokyklos dirbo 186 pastatuose ar jų dalyse. Tačiau tik 56 buvo valstybiniai pastatai, dauguma mokyklų (103) veikė privačiuose namuose⁸. Dažniausiai tai buvo nedideli kaimo trobesiai, kuriuose gyveno

⁶ KAŠAUSKIENĖ, Vanda. *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*. Vilnius: LII leidykla, 2002, p. 91.

⁷ Didžioji sąskaita. *Tiesa*, 1945 rugs. 15, p. 1.

⁸ Vilniaus apskrities švietimo skyriaus vedėjo Bechterio 1947 IV 3 ataskaitinis raštelis LSSR ministrų tarybai, LKP(b) CK ir Švietimo ministerijai. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 1042, l. 27. 1944 m. rudenį padėtis buvo dar blogesnė: iš 176 apskrities pradžios mokyklų valstybiniuose pastatuose veikė tik 48, LIEPINIS, A. Švietimo reikalai Vilniaus apskrityje. *Tiesa*, 1944 rugs. 30, p. 2.

patys šeimininkai arba mokytojai. 6-ojo deš. pradžioje visoje Lietuvoje privačiuose namuose glaudėsi dar 578 mokyklos⁹.

Mokyklinių pastatų trūkumas nebuvo išspręstas per visą nagrinėjamą laikotarpį. Tiesa, 5-ojo dešimtmečio pabaigoje LSSR Ministrų Taryba, tikėdamasi bent iš dalies išspręsti šią problemą, priėmė sprendimą, kad be šeimininkų likę namai būtų perduoti mokykloms įrengti¹⁰. Toks sprendimas labiau orientuotas į kaimo vietas, kur buvo tuščių medinių namų. Daugiausia tai buvo tremtinių ar išvykusiųjų į Lenkiją namai. Išlikę dokumentai rodo, kad nutarimas pradėtas vykdyti, tačiau mokyklinių pastatų trūkumas nebuvo išspręstas.

Neabejotinai tiesioginę ir neigiamą įtaką bendrojo lavinimo švietimui darė sunki gyventojų socialinė padėtis. Tėvai neturėjo galimybių aprūpinti vaikus pačiais būtiniausiais daiktais – drabužiais ar avalyne, dėl to dalis mokinių nelankė mokyklų. Antai 1945 m. balandžio viduryje Smalvų valsčiaus mokyklas aplankęs Zarasų apskrities švietimo skyriaus inspektorius pastebėjo, kad daug Turmanto pradinės mokyklos mokinių nelankė pamokų dėl batų trūkumo¹¹. Panaši padėtis tuo metu vyravo visoje Lietuvoje. Sunki materialinė padėtis ir vėlesniais metais eliminavo kai kurių vaikų galimybes mokytis. Antai 1949–1950 m. m. dėl drabužių ir avalynės trūkumo mokyklų nelankė netgi Vilniaus mieste gyvenę vaikai¹². Kitos šeimos taikė avalynės dalijimosi strategiją. Viena mergaitė prisiminė:

*Mokyklos metai, galima sakyti, buvo skurdūs. Į atmintį įstrigo apavo namuose trūkumas. Tebuvo viena pora padorių moteriškų batų. Aš neturėdavau kuo apsiauti, kai Mamai išimtiniais atvejais jų reikėdavo. Į mokyklą tekdavo eiti įsispyrus į medpadžius. Palikusi šį apavą po suolu, klasėje ir koridoriuje vaikščiodavau tik su kojinėmis.*¹³

Nors apskričių vietos valdžia disponavo lėšomis materialinei pagalbai suteikti, jos nebuvo paskirstytos sunkiai besivertusioms šeimoms su vaikais. Pavyzdžiui, Kelmės rajonui 1951–1952 m. tam tikslui buvo numatyta 12 tūkst. rb., iš jų paskirstyta tik 200 rb.¹⁴

Mokymo(si) sąlygos pirmaisiais pokario metais iš tikrųjų buvo labai sunkios tiek mokytojams, tiek mokiniams. Daug sakantis faktas, kad netgi didelių miestų

⁹ LSSR švietimo ministerijos informacija apie įstatymo apie visuotinį privalomo mokslo vykdymą 1951–1952 m. m. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 329, l. 12.

¹⁰ LSSR švietimo ministerijos kolegijos 1948 12 02 posėdžio protokolas Nr. 15. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 254, l. 235.

¹¹ Zarasų apskrities pradinė mokyklų inspektorius S. Paliūno Turmanto pradžios mokyklos lankymo 1945 04 12 apyskaitos nuorašas. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 127, l. 135.

¹² Vilniaus m. švietimo skyriaus metinė ataskaita apie darbą 1949–1950 m. m. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 624, l. 316.

¹³ KAŠAUSKIENĖ, Vanda. *Kelias Radžiūnai–Vilnius*. Vilnius: Žuvėdra, 2019, p. 73.

¹⁴ Raštelis apie mokinių išėjimą iš LSSR pradinė, septynmečių ir vidurinių mokyklų 1951–1952 m. LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 1447, l. 204.

mokykloms teko įveikti daug kliūčių – Klaipėdos vienos mokyklos mokytojai tapo statybininkais ir remontavo stogą, stiklino langus, Vilniaus pedagogai trūkstantį inventorių papildė „naujais“ baldais – jie sėdėjo ne ant kėdžių, o ant dėžių¹⁵. Kaimo mokyklose padėtis buvo dar blogesnė. Be to, kad stigo elementariausių priemonių – sąsiuvinų (kai kurie vaikai rašė net ant išardytų popierinių cemento maišų lapų), vadovėlių, pagalbinių priemonių (pavyzdžiui, žemėlapių), buvo šalta ir tamsu (trūko malkų ir žibalo lempoms, mokinių buvo prašoma atsinešti nors po vieną pliauską malkų), tai mokiniai mokyklą lankė tik keletą mėnesių: nuo lapkričio iki balandžio pabaigos – tiek laiko nebuvo žemės ūkio darbų¹⁶. Tokia padėtis išliko ir vėliau. 1949 m. pabaigoje patikrinus Trakų apskrities mokyklų lankomumą, paaiškėjo, kad apie 500 kaimiškų mokyklų mokinių dėl žemės ūkio darbų namuose jų nelankė¹⁷.

Kaimo mokyklose dėl butų trūkumo mokytojai buvo priversti gyventi klasėse arba „ant kambario“, t. y. nuomotis kambarėlį pas gyventojus¹⁸. Be to, jų aprūpinimas pagrindiniais maisto produktais (duona) vėlavo, kai kada mokytojai gaudavo ne duoną, bet miltus ar net grūdus. Nereti buvo atvejai, kai mokinių tėvų komitetų nariai organizuodavo maisto produktų rinkliavas mokytojams¹⁹. Tad suprantama, kad gyventi ir dirbti tokiomis sąlygomis nebuvo daug norinčių.

Vertinant visos Lietuvos mastu, sunki padėtis susidarė Klaipėdos krašte, kuris labai nukentėjo nuo karo veiksmų ir neteko senųjų gyventojų. Pokario metais vykusio krašto apgyvendinimo akcija palietė ir švietimo sritį – į ten buvo siunčiami įvairūs specialistai, kurie kėlėsi su šeimomis. Tarp tokių specialistų atsidūrė ir pedagogai. Tačiau dalis jų nenorėjo ten įsikurti ir dirbuotis²⁰. Matyt, visiškai nauja gyventojų struktūra (daug „nepilnų“, t. y. tik turinčių vieną iš tėvų, šeimų, sunkiai materialiai besivertusių, daug rusakalbių šeimų) galima paaiškinti tą faktą, kad šio krašto mokyklos pirmavo pagal mokslo metų nebaigusius mokinių skaičių²¹.

¹⁵ Pasirengė naujiems mokslo metams. *Komjaunimo tiesa*, 1945 rugs. 2, p. 2; LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 527, l. 54.

¹⁶ *Pilviškiai*. Vilnius: Versmė, 2020, p. 433; *Širvintos*. Vilnius: Versmė, 2000, p. 292; *Historia oświaty w Szumsku na tle kroniki miasteczka*. Szumsk: Wydawnictwo Grafanet, 2019, s. 34.

¹⁷ Trakų apskrities 7–15 m. vaikų ir paauglių skaičiaus ir jų mokyklų lankymo 1949–1950 m. m. pradžioje suvestinė. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 624, l. 279.

¹⁸ Vilniaus apskrities švietimo skyriaus vedėjo Bechterio 1947 IV 3 ataskaitinis raštelis LSSR ministrų tarybai, LKP(b) CK ir Švietimo ministerijai. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 1042, l. 28; *Kazlų Rūda*. Vilnius: Versmė, 2022, p. 855; *Kartena*. Vilnius: Versmė, 2012, p. 733; LAURINAVIČIUS, Jonas. *Taip jau gyvenimas norėjo*. Kaunas: Naujasis lankas, 2018, p. 15–16.

¹⁹ *Širvintos*. Vilnius: Versmė, 2000, p. 292.

²⁰ 1947 m. rugsėjo 29 d. grupės mokytojų prašymas LSSR ministrų tarybai. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 1041, l. 9.

²¹ Raštelis apie mokinių išėjimą iš LSSR pradinių, septynmečių ir vidurinių mokyklų 1951–1952 m. LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 1447, l. 207.

Mokyklų tinklas ir jo plėtra. Privalomo mokslo įstatymo įgyvendinimas

Mokyklų tinklo atstatymas ir plėtra prasidėjo jau 1944 m. vasaros pabaigoje, išskyrus Klaipėdos kraštą – jame tuomet dar vyko karo mūšiai. Tuomet už švietimo sritį atsakingos institucijos inventorizavo padėtį ir ėmėsi steigti mokyklas praktiškai kiekviename didesniame kaime, kur susirinkdavo bent kelios dešimtys vaikų. Tačiau mokyklų tinklo plėtrą veikė ir bendresni veiksniai. Vienas jų – respublikos administracinio teritorinio pertvarkymo pokyčiai. Jie prasidėjo jau 1944 m. pabaigoje, kai neliko kai kurių apskričių (pavyzdžiui, Švenčionėlių). 1945 ir 1946 m. įkūrus naujų apskričių (pavyzdžiui, Klaipėdos, Joniškio, Varėnos, Kaišiadorių, Kupiškio), mokyklų tinklas išsiplėtė. Tuomet buvo atidaryta keliasdešimt naujų mokyklų²². 1947–1948 m. naujų apskričių steigimas buvo tęsiamas. Dėl to mokyklų tinklas irgi kito. Daugiausia buvo atidaroma pradinė mokyklų. Jų skaičius intensyviausiai augo 1945–1948 m. Tuomet kas metus duris atverdavo 100 ar net 200 naujų mokyklų²³ (žiūrėti 1 lentelę). Tačiau 1950 m. SSRS pavyzdžiu vykdant administracinę teritorinę reformą, buvo sudarytos keturios sritys ir 87 rajonai. Tada buvo įkurta labai nedidelių rajonų. Bendram mokyklų tinklui didelės įtakos reforma neturėjo, nes mokyklos tik „išėjo“ iš vieno rajono į kitus, t. y. pakito jų pavaldumas. Tačiau mokyklų struktūrų pokyčius tai paveikė labiau. Tuomet plėstas septynmečių ir vidurinių mokyklų skaičius (po kelias dešimtis kasmet)²⁴. Ši plėtra buvo susijusi su privalomo aukštesnio mokslo cenzo įvedimu.

Kitas svarbus mokyklų tinklo kaitos faktorius – privalomo bendrojo lavinimo sistemos kaita. Iki 1949 m. galiojo privalomo pradinio mokymo reikalavimas. Tačiau 1949 m. priėmus privalomo septynmečio (7–15 m. vaikams) mokymo įstatymą, pradėtas didinti tokių mokyklų skaičius. Nuo 1949 iki 1953 m. 716 pradinė mokyklų reorganizuota į septynmetes, o 125 iš septynmečių tapo vidurinėmis. Vien 1953 m. 152 pradinės mokyklos tapo septynmetėmis, o 39 septynmetės – vidurinėmis²⁵. Tuo pat metu kai kurios pradinės mokyklos buvo prijungtos prie septynmečių.

Dar vienas reikšmingas pokytis švietime – nuo 1949 m. m. pradžios neliko tarpukario lietuviško švietimo sistemos paveldo, t. y. progimnazijų ir gimnazijų. Jos pertvarkytos į septynmetes ir vidurines mokyklas. Tokia mokyklų struktūra vyravo visoje SSRS, tačiau Lietuvoje vietinės valdžios iniciatyva vis tik išlaikyta tam tikra specifika. Čia vidurinės mokyklos turėjo 11 klasių (lietuvių ir lenkų mokyklų atvejais)²⁶. Tik rusų dėstomąja kalba LSSR mokyklos visos sąjungos mastu supanašėjo, jose įvestas

²² LSSR švietimo ministro J. Žiugždos 1946 05 15 raštas. LCVA, R-754, ap. 4, b. 663, l. 102–104.

²³ LSSR mokyklų darbo 1948–1949 mokslo metais rezultatai. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 329, l. 245.

²⁴ Ten pat.

²⁵ Švietimo ministro 1953 06 18 raštas LSSR ministrų tarybai. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2875, l. 86; Švietimo ministro 1953 10 19 raštas LSSR ministrų tarybai. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 3196, l. 25.

²⁶ LKP(b) CK V plenumo 1949 m. spalio 14 d. nutarimas „Dėl liaudies švietimo pagerinimo“. *Tarybinė mokykla*, 1949, Nr. 11, p. 1–3.

10 klasių mokymas. Taigi tuo metu mokyklų struktūra buvo tokia: pagrindinė mokykla (1–4 kl.), septynmetė (1–7 kl.) ir vidurinė (1–11 kl.).

Tačiau sunki ekonominė padėtis Lietuvoje stabdė aukštesnio struktūrinio lygio mokyklų plėtrą: jos įprastai veikė didesniuose miesteliuose ar apskričių centruose, todėl buvo gerokai nutolusios nuo kaimų. Dėl to nemažai vaikų nepajėgė jų lankyti. Sprendžiant šią problemą, 6-ojo dešimtmečio pradžioje buvo priimtas sprendimas prie aukštesnio lygio mokyklų (septynmečių ir vidurinių) statyti 5–11 kl. mokinių bendrabučius. Buvo tikimasi, kad tai pagerins vaikų galimybes mokytis. Juose galėjo įsikurti nuo mokyklų toliau kaip 3 km gyvenę mokiniai. Iki tol ekonomiškai išgalintys tėvai samdydavo vaikams kambarį „pas šeimnininkus“, kuris už išlaikymą iš tėvų gaudavo maisto produktų²⁷. Mokyklų bendrabučių statyba išibėgėjo vėlesniu nei straipsnyje aptariamu laikotarpiu.

Vidurinio mokslo įstaigų plėtrą stabdė ir mokesčiai už mokslą – besimokantys vidurinėse, aukštosiose ar specialiose vidurinėse mokyklose turėjo už mokslą susimokėti. Mokestis sudarė keletą šimtų rublių už mokslo metus. Tačiau daug šeimų susidūrė su materialiniais nepritekliais, todėl rasti papildomų lėšų vaikų mokymui aukštesnio lygio bendrojo lavinimo mokyklose buvo sudėtinga. LSSR partinė administracinė valdžia ėmėsi žingsnių, kad už mokslą 1944–1945 m. m. nereikėtų mokėti. Aukščiausioji valdžia Maskvoje sutiko su lietuvių pasiūlymu ir tuo metu leido nerinkti mokesčio. Tačiau kai kitais mokslo metais lietuviai, argumentuodami dideliais nuostoliais karo metais, vėl prašė nerinkti tokio mokesčio, iš Maskvos atskriejo neigiamas atsakymas. Vėliau toks mokestis buvo renkamas kasmet. Vis tik Lietuvos švietimo sistemos atstovai ieškojo būdų, kaip atleisti mokinius nuo tokio mokesčio. Pavyzdžiui, 1954 m. švietimo ministras kreipėsi į LSSR Ministrų Tarybą ir prašė gauti Maskvos pritarimą, kad vietos vykdomieji komitetai nerinktų šio mokesčio iš labai gerai besimokančių 8–11 klasių mokinių išimties tvarka²⁸. Koks buvo centro atsakymas, nustatyti nepavyko.

Respublikos mokyklų padėtį gerokai koregavo ir etninis demografinis veiksnys, t. y. į Lietuvą atvykstant vis didesniam rusakalbių asmenų skaičiui, palaipsniui augo rusiškų arba mišrių mokyklų skaičius. Antai Kintų valsčiuje pokario metais išaugo rusakalbių skaičius, todėl jau 1946 m. Kintų pradinė mokykla tapo dvikalbė – pradėjo veikti rusiška klasė²⁹. Sparčiai rusiškų klasių bei mokyklų daugėjo ir miestuose. Antai Panevėžyje 1946–1947 m. m. veikė viena rusų pradinė mokykla, o po dvejų metų – 2 (gimnazija ir pradinė mokykla) ir 1 mišri lietuvių bei rusų pradinė³⁰. Klaipėdos atveju

²⁷ *Kazlų Rūda*. Vilnius: Versmė, 2022, p. 855.

²⁸ LCVA, R-754, ap. 4, b. 2869, l. 13.

²⁹ BUKAVICKAS, Rubenas. Kintų valsčiaus mokyklos 1945–1961 m. II d. *Šilainės sodas*, 2007, Nr. 23 [žiūrėta 2024-03-30]. Prieiga per internetą: https://www.silaine.lt/2007-12-04/K_mokyklos-23.htm

³⁰ Panevėžio m. pradinių, nepilnų vidurinių ir vidurinių mokyklų 1946–1947, 1948–1949 m. m. statistinės žinios. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 186, l. 170, 184; b. 376, l. 65–65 ap., 81–81 ap., 91–91 ap.

rusų mokinių skaičius irgi šovė į viršų. Antai 1945–1946 m. m. pradžioje į rusišką pradinę mokyklą Nr. 2 atėjo 54 mokiniai, o mokslo metus užbaigė jau 389 vaikai³¹.

1 lentelė

Mokyklų ir mokinių skaičiaus dinamika 1944–1953 metais

Metai	Bendras mokyklų skaičius	Pradinės	Progimnazijos / septynmetės	Gimnazijos / vidurinės	Mokinių skaičius
1944–1945	2 980	2 733*	168	79	268 425****
1945–1946	3 175	2 895	189	91	305 464
1946–1947	3 409	3 103	205	101	331 394*****
1947–1948	3 526	3 190**	216	120	376 098
1948–1949	3 611	3 241	241	129	392 014****
1949–1950	3615	2768	663	170	411 628
1950–1951	3 565	2 672***	702	191	414 700
1951–1952	3 600	2 640	744	216	414 557
1952–1953	3 598	2 512	832	254	410 643

* Kitais duomenimis, veikė 2 653 pradinės mokyklos. BENDŽIUS, Andrius. *Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Tarybų Lietuvoje*. Kaunas: Šviesa, 1973, p. 30.

** LSSR švietimo ministerijos duomenimis, pradinių veikė 3 237, septynmečių – 226, vidurinių – 121. Dar kiti skaičiai nurodyti A. Bendžiaus darbe: pradinių buvo 3 229, septynmečių – 221, vidurinių – 122. BENDŽIUS, Andrius. *Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Tarybų Lietuvoje*. Kaunas: Šviesa, 1973, p. 30.

*** Spauldoje nurodyta 2 764. Pasirengimas keliamiesiems ir baigiamiesiems egzaminams. *Tarybinė mokykla*, 1951, Nr. 3, p. 1.

**** LSSR švietimo ministras A. Knyva nurodė, kad 1944–1945 m. m. mokėsi 252 696 mokiniai, 1948–1949 m. m. – 399 669. Pereitų mokslo metų rezultatai ir mūsų uždaviniai naujaisiais mokslo metais. *Tarybinė mokykla*, 1949, Nr. 9, p. 2; dar kitoks mokinių skaičius 1944–1945 m. m. (275 850) nurodytas *Tarybinė mokykla* 1945, Nr. 2–3, p. 6.

***** Kitais duomenimis, mokėsi beveik 11 tūkst. daugiau mokinių (342 368). ČERNIAUSKAS, J. Pradinių ir vidurinių mokyklų tinklas Lietuvos TSR. *Tarybinė mokykla*, 1947, Nr. 5, p. 27.

Lentelė sudaryta remiantis Pažyma apie LSSR švietimo ir kultūros padėtį 1945 08 01. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 107, l. 144; LSSR švietimo ministerijos pavaldume buvusių mokyklų 1948–1949 m. m. rezultatai. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 329, l. 245; LSSR pradinių, progimnazijų ir gimnazijų tinklas 1947–1948 m. m. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 1041, l. 64–72; Švietimo ministro S. Puteikio 1953 10 19 raštas LSSR ministrų tarybai. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 3196, l. 26; LSSR švietimo ministerijos Pradinių ir vidurinių mokyklų valdybos viršininko K. Gerulaičio 1948 10 08 raštas „Mokytojų laikraščio“ redakcijai. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 329, l. 133; LSSR pradinių, septynmečių ir vidurinių mokyklų tinklo plėtros 1951–1956 m. m. rodikliai. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2875, l. 44–45; LSSR švietimo ministerijos ataskaita apie visuotinio privalomojo mokslo įstatymo vykdymą 1951–1952 m. m. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 329, l. 3; Pažyma apie visuotinio privalomojo septynmečio mokslo įstatymo įgyvendinimą Lietuvos SSR [1953]. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 3196, l. 1; BENDŽIUS, Andrius. *Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Tarybų Lietuvoje*. Kaunas: Šviesa, 1973, p. 30.

³¹ Klaipėdos m. pradinės mokyklos Nr. 2 apyskaita už 1945–1946 m. m. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 74, l. 91.

Nors mokyklų tinklas plėstas sparčiai, jų materialinė bazė buvo menka – maždaug trečdalis mokyklų 5-ojo deš. pabaigoje veikė nuomojamose patalpose³². Neabejotinai dauguma tokių mokyklų buvo kaimiškos. Tačiau netgi pagrindinio respublikos miesto – Vilniaus – mokyklos turėjo problemų – tomis pačiomis patalpomis dalinosi keletas švietimo ir mokslo įstaigų, todėl klasės buvo perpildytos, visų jų darbo sąlygos buvo blogos. Pavyzdžiui, Vilniuje viename pastate veikė trys mokyklos – 10-oji ir 29-oji pradinės bei 5-oji gimnazija³³. Švietimo ministerijos atstovai stengėsi pagerinti jų darbą ir planavo 10-ąją pradinę perkelti į kitas patalpas. Tuo tikslu jie kreipėsi į LSSR Ministrų Tarybą. Kitoms Vilniaus mokykloms trūko specialiai švietimo institucijoms pritaikytų pastatų, jos glaudėsi butuose³⁴, todėl neturėtų stebinti paplitęs darbas mokyklose dviem ar net trimis pamainomis, popamokinės veiklos nebuvimas.

1-oje lentelėje pateikti duomenys vertintini kaip apytiksliai ir orientaciniai, tačiau leidžia daryti keletą pastebėjimų. Mokyklų ir mokinių skaičius ypač augo pirmaisiais pokario metais. Tuomet mokinių skaičių augino ne tik gerėjantis vaikų lankomumas, bet ir dėl rusakalbių iš kitų sovietinių regionų imigracijos augęs mokyklinio amžiaus vaikų skaičius. Šio proceso intensyvumą patvirtina lentelės duomenys, kurie rodo ženklų mokinių prieaugį (25–45 tūkst.). Iš tikrųjų prieaugis buvo didesnis, nes reikia nepamiršti, kad tuo pat metu į Lenkiją išvyko dešimtys tūkstančių lenkų vaikų.

Nors mokyklų tinklas plėtėsi, jis buvo netolygus. 6-ojo deš. pradžioje daugiausia mokyklų dirbo Kauno ir Vilniaus srityse. Antai 1950 m. pirmojoje pusėje jų buvo 917, antrojoje – 726. Mažiausiai mokyklų veikė Klaipėdos srityje (625)³⁵. Švietimo padėtį tikrinusios komisijos narių nuomone, pradinį mokyklų buvo užtektinai (jos veikė iki 3 km nuo mokinių namų), bet septynmečių – trūko. Tai ypač pasakytina apie Klaipėdos ir Šiaulių sričių vietas. Čia vaikai į tokias mokyklas keliavo 6–8 ar net 10 km³⁶. Dėl mokyklų tolumo šių dviejų sričių mokyklų nelankė 1 890 vaikų³⁷, todėl LSSR švietimo ministerija per respublikos Ministrų Tarybą kreipėsi dėl papildomų 40 mln. rublių asignavimų mokyklų statybai³⁸. Ji argumentavo, kad mokyklų statyba atsiliko nuo mokinių skaičiaus augimo. Turimos mokyklų patalpos talpino 332,2 tūkst. mokinių, o Lietuvoje mokėsi per 400 tūkst. vaikų, todėl dar 1948 m. daug mokyklų dirbo dviem pamainomis.

Kalbant apie pradinio privalomo mokslo cenzo įgyvendinimą, reikia pabrėžti, kad nors sovietinių centrinių institucijų ir respublikinės partinės administracinės valdžios sprendimai numatė šio nurodymo visuotinumą, tačiau realiai jo įgyvendinti

³² Švietimo ministro 1953 06 18 raštas LSSR ministrų tarybai. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2875, l. 84.

³³ 1948 10 01 LSSR švietimo ministerijos komisijos aktas. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 527, l. 178.

³⁴ Vilniaus m. Liaudies švietimo skyriaus vedėjo H. Ribačiausko metinė darbo ataskaita. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 527, l. 41.

³⁵ Ataskaita apie LSSR mokyklų darbą 1950–1951 m. m. pirmąjį pusmetį. LCVA, f. R-762, b. 329, l. 220.

³⁶ Pažyma apie visuotinio privalomojo septynmečio mokslo įstatymo įgyvendinimą Lietuvos SSR [1953]. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 3196, l. 2.

³⁷ Ten pat, l. 7.

³⁸ Švietimo ministro 1953 06 18 raštas LSSR ministrų tarybai. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2875, l. 83.

nepavyko. Štai 1945–1946 m. m. į Kretingos apskrities pradžios mokyklas turėjo ateiti 10,3 tūkst. vaikų, o sulaukta 8,9 tūkst., Pagėgių apskrityje atitinkamai 2,4 tūkst. ir 1,9 tūkst., Telšių – 8,4 tūkst. ir 7,7 tūkst., Trakų – 7,6 tūkst. ir 6,1 tūkst., Ukmergės – 14,1 tūkst. ir 11,7 tūkst.³⁹ Kitais mokslo metais didelių pokyčių šioje srityje taip pat nebuvo.

2 lentelė

Mokyklų ir mokinių skaičius LSSR mokyklose 1945–1946 m. m. pradžioje

Miesto / aps. pavadinimas	Pradinių m-klų skaičius	Mokinių jose skaičius	Progimn. skaičius	Mokinių jose skaičius	Gimnazijų skaičius	Mokinių jose skaičius
Vilnius	30	6 925	–	–	6	3 793
Kaunas	35	8 841	1	708	10	5 685
Klaipėda	5	553	–	–	2	348
Šiauliai	7	2 352	–	–	3	1 742
Panevėžys	10	2 521	1	337	3	1 747
Alytaus	195	15 128	14	1958	4	1 782
Biržų	127	8 524	6	743	3	1 505
Joniškio	64	4 837	1	194	3	1 353
Kauno	155	15 543	17	1 868	3	964
Kėdainių	102	8 868	8	1 660	3	1 153
Klaipėdos	62	1 529	1	39	–	–
Kretingos	107	8 665	7	759	4	1 205
Lazdijų	64	5 211	4	784	2	882
Marijampolės	120	10 736	12	1 703	5	3 180
Mažeikių	70	5 743	6	832	2	952
Pagėgių	73	1 608	2	92	1	151
Panevėžio	176	13 283	11	1 654	3	1 932
Raseinių	117	9 557	6	822	3	1 327
Rokiškio	86	7 175	9	1 051	4	1 791
Šakių	77	4 339	3	552	1	414
Šiaulių	158	11 786	11	1 458	2	991
Šilutės	61	1 327	–	–	1	223
Švenčionių	103	6 579	9	983	1	353

³⁹ Statistiniai duomenys apie miestus ir apskritis 1946 11 01. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 128; Miestų ir apskričių švietimo skyrių ataskaitos apie darbą 1945–1946 m. m. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 214.

Miesto / aps. pavadinimas	Pradinių m-klų skaičius	Mokinių jose skaičius	Progimn. skaičius	Mokinių jose skaičius	Gimnazijų skaičius	Mokinių jose skaičius
Tauragės	139	11 073	6	823	4	1 764
Telšių	86	6 649	5	539	2	925
Trakų	152	11 311	7	729	2	502
Ukmergės	125	12 681	12	1 892	3	1 661
Utenos	98	8 189	9	1 259	4	2 238
Vilkaviškio	79	4 821	2	319	2	709
Vilniaus	91	10 254	11	561	1	361
Zarasų	93	4 632	5	720	2	847
Iš viso	2 867	231 239	187	25 039	89	42 390

Lentelė sudaryta remiantis statistinėmis žiniomis apie miestų ir apskričių mokyklų ir mokinių skaičių 1945–1946 m. m. pradžioje. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 39, l. 10.

Palyginę 1-os ir 2-os lentelių tų pačių metų duomenis matome, kad jie šiek tiek skiriasi. Pagal 1-os lentelės duomenis, veikė 3 175 mokyklos, o pagal 2-os – 3 143, mokinių skaičius buvo atitinkamai 305,5 tūkst. ir 298,9 tūkst. Tačiau 2-oji lentelė rodo, kad aukštesnio lygio mokyklų miestuose ir apskrityse nebuvo daug, kai kuriose vietovėse – tik minimaliai.

Grįžtant prie mokyklų nelankymo priežasčių, reikėtų išskirti materialinius nepriekštus. Jie buvo aktualūs tiek miestų, tiek ir kaimiškų vietovių mokykloms. Ekonominis veiksnys ypač didelį poveikį turėjo 1945 m. Antai Švenčionių apskrityje 1945 m. rudenį į mokyklų suolus neatėjo apie 800 vaikų (maždaug 10 proc. visų privalančių mokytis vaikų), daugiausia dėl to, kad neturėjo drabužių ir avalynės⁴⁰. Panaši arba dar blogesnė padėtis buvo ir kitose apskrityse (pavyzdžiui, Trakų apskrityje pagrindinių mokyklų nelankė 25 proc., Vilniaus apskrityje – 17 proc., Utenos – 11,5 proc. registruotų vaikų)⁴¹.

Kaip pastebėjo LSSR švietimo ministerijos darbuotojai, prasčiausiai įgyvendinti privalomąjį pradinį mokslą sekėsi Vilniaus krašte. Čia padėtis šioje srityje buvo sudėtinga ne tik pirmaisiais pokario metais, bet ir vėliau. Pagal privalomojo mokslo įstatymo vykdymą Vilniaus ir Trakų apskritys tarp visų Lietuvos apskričių užėmė

⁴⁰ 1946 08 16 Švenčionių apskrities liaudies švietimo skyriaus ataskaita LSSR švietimo ministerijos Pradinių ir vidurinių mokyklų valdybai. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 214, l. 4.

⁴¹ Trakų apskrityje dalis mažiausių vaikų nelankė mokyklų, nes kai kurių mokytojai taikė ir tokią praktiką: žiemą visiškai nedirbo su pirmaisiais skyriais. STEPONAITIS, A. Visuotinis privalomas mokymas Trakų ir Ukmergės apskrityse. *Tarybinė mokykla*, 1948, Nr. 2, p. 38. Kitais mokslo metais šiuo požiūriu padėtis buvo tokia: Trakų aps. nesimokė 25 proc., Pagėgių – 18 proc., Ukmergės – 15 proc., Švenčionių – 14 proc., Kauno – 13 proc. vaikų. ŽIUGŽDA, Juozas. Lietuvos TSR mokyklų mokymo-auklėjimo darbo rezultatai 1946/47 m. m. ir jų uždaviniai 1947/48 m. m. *Tarybinė mokykla*, 1947, Nr. 7, p. 5.

paskutines vietas⁴². Tai reiškė, kad jose buvo daugiausia mokytiis privalančių, bet mokyklų nelankančių vaikų.

Mokytiis turinčių vaikų apskaita su kliūtimis susidūrė ir miestuose. Štai Vilniuje registraciją vykdė namų valdytojai. 1946 m. Tarybų rajone jie registravo 961 vaiką, nors mokytojai, dar kartą patikrinę rezultatus, suskaičiavo 1 926 vaikus⁴³. Pastebėtina, kad iš tikrųjų 1945–1946 m. mokyklų nelankančių vaikų Lietuvoje buvo daugiau negu fiksavo vietos švietimo atstovai, ypač jeigu prisiminsime, kad 1945–1946 m. vyko intensyvūs migraciniai procesai į Lenkiją, Rusiją, Baltarusiją ir kitus sovietinius regionus. Į čia vyko vokiečių karo metais atvežtų sovietinių piliečių grąžinimas. Tikslus į kitus sovietinius regionus reevakuotų rusų ar baltarusių vaikų skaičius nėra žinomas. Istorikės Nastazijos Kairiūkštytės skaičiavimais, 1944 m. rugpjūčio 18 d. – gruodžio 20 d. evakuota 24,0 tūkst. vaikų, 1945 m. vasario 10 d. – 1946 m. sausio 1 d. – dar 7 450⁴⁴. Tačiau iš tikrųjų į kitus sovietinius regionus grąžintų vaikų buvo daugiau, nes nedidelio masto evakuacija vyko dar 1946 m., be to, į evakuotųjų iš Lietuvos skaičių nebuvo įtrauktos Raudonosios armijos dalinių pervežtos šeimos ar atskiri asmenys. Tokių žmonių turėjo būti nemažai.

Tuo pačiu metu vyko ir intensyvus migracinis procesas priešinga kryptimi. Vykdamant 1944 m. rugsėjo 22 d. susitarimą, į Lenkiją kėlėsi lenkų ir žydų šeimos. Iki perkėlimo proceso pabaigos, oficialiais duomenimis, išvyko per 171 tūkst. asmenų, tarp kurių 8–18 m. žmonės sudarė 37,4 tūkst.⁴⁵ Dar vertėtų prisiminti ir tai, kad nuo besitarinusios Raudonosios armijos vakarų kryptimi 1944 m. vasarą pasitraukė daugiau kaip 70 tūkst. Lietuvos gyventojų, tarp kurių buvo per 4 tūkst. vaikų⁴⁶.

Iš Lietuvos buvo ne tik išvykstama, bet ir atvykstama. Didėjantį atvykusiųjų į Lietuvą skaičių iliustruoja Kauno m. pavyzdys. Štai miesto pagrindinių mokyklų mokinių skaičius per 1945–1946 m. m. pakito nuo 8 792 metų pradžioje iki 9 102 viduryje ir 8 505 metų pabaigoje. Kaip informavo Kauno m. švietimo skyrius, taip įvyko dėl to, kad nemažai vaikų su tėvais mokslo metų eigoje atvyko iš SSRS, o tuo pat metu demobilizuoti kariai su šeimomis iš miesto išvyko⁴⁷. Panaši situacija buvo ir kitose respublikos vietovėse.

Tikslios mokyklinio amžiaus vaikų apskaitos problema egzistavo visoje Lietuvoje, kaip, beje, ir SSRS mastu. Iš tikrųjų keletą metų po karo niekas nežinojo tikslaus

⁴² LSSR švietimo ministerijos kolegijos 1949 02 26 posėdžio protokolas Nr. 5. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 254, l. 263.

⁴³ 1946 09 25 Švietimo ministerijos Pradinių ir vidurinių mokyklų valdybos inspektorės A. Vilūnaitės pranešimas. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 216, l. 23.

⁴⁴ KAIRIŪKŠTYTĖ, Nastazija. Vokiečių atvežti rusai Lietuvoje II pasaulinio karo ir pirmaisiais pokario metais. *Lietuvos istorijos metraštis* 1992, Vilnius, 1993, p. 151, 155.

⁴⁵ STRAVINSKIENĖ, Vitalija. *Tarp gimtinės ir Tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*. Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 179.

⁴⁶ KAŠAUSKIENĖ, Vanda. *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*. Vilnius: LII leidykla, 2002, p. 91.

⁴⁷ Kauno m. švietimo skyriaus 1945–1946 m. m. ataskaita. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 214, l. 20.

pradines mokyklas lankyti privalančių vaikų skaičiaus. 1948 m. patikrinus dalies apskričių mokyklų darbą pasirodė, kad vaikų registracija nebuvo tiksli, todėl kai kurios apskritys (Ukmergės, Trakų) buvo įpareigotos įvykdyti pakartotinę vaikų registraciją⁴⁸. 1949 m. rudenį LSSR Ministrų Taryba tikrino švietimo padėtį Plungės, Telšių ir kt. apskrityse. Patikrinus Dirvonėlių pradinę mokyklą, pasirodė, kad mokyklą lankė apie pusė mokyti turinčių vaikų. Į inspektoriaus klausimą, kodėl taip mažai vaikų lanko mokyklą, mokytojas atsakė: „Kai tik aš atvykau čionai, valsčius įpareigojo mane užsiimti paruošų organizavimo bei kolūkių statybos klausimais, siųsdamas nuolat su pavedimais ir užsiimti su vaikų visuotinio apmokymo įvedimu apylinkėje, pakol kas visai neturiu laiko.“⁴⁹ Dėl tokios padėties apskrities ir valsčiaus švietimo valdžia sulaukė kritikos. Tačiau iš tikrųjų reali padėtis buvo blogesnė negu rodė apskričių ar valsčių ataskaitos – mokyklų nelankė gerokai daugiau vaikų, nors spaudoje buvo piešiamas optimistinis vaizdas, neva 1948 m. rudenį į mokyklas neatėjo apie 2 proc. mokyklą turinčių lankyti pradinių⁵⁰. Tai išryškėjo iš statistinius duomenis teikusių institucijų dokumentų. Centrinė statistikos valdyba ir apskričių (miestų) švietimo skyriai teikė duomenis apie mokyklinio amžiaus vaikų apskaitą, tik labai skirtingus. Juk kai Šiaulių srityje statistikos valdyba suskaičiavo 87 262 kaimo vaikus, o vietos švietimo skyrius – 71 606, tapo aišku, kad pastaroji institucija dirbo labai atmestina.

Tuo metu egzistavo ir kita problema, apie kurią žinojo aukščiausia respublikos valdžia. Lietuvoje vyko masiniai gyventojų trėmimai, kuomet su tėvais buvo išvežami ir vaikai. Antai 1948 m. iš Matardavos vienkiemio (Širvintų aps.) ištremta Smilgevičių šeima, kurioje buvo net septyni vaikai – vyriausiajam 15 m., o jauniausiajam – vieneri⁵¹. Tokių šeimų buvo kiekvienoje apskrityje. Dažni buvo atvejai, kai vyresniųjų klasių mokiniai nebaigdavo mokslo metų dėl sovietinių represijų. Antai 1945 m. pavasarį įsiveržę į Kazlų Rūdos gimnaziją sovietiniai saugumiečiai areštavo keletą mokinių, apkaltinę ryšiais su lietuvių partizanais. Dauguma jų atsidūrė sovietiniuose lageriuose. Dar kiti gimnazistai savo noru išėjo pas partizanus⁵². Kadangi nei rajonų švietimo struktūros, nei Centrinė statistikos valdyba negavo duomenų apie ištremtus ar areštuotus vaikus, suprantama, kad „pradingusių“ vaikų skaičiaus irgi nežinojo.

⁴⁸ LSSR švietimo ministro pavaduotojo Lissausko 1948 05 14 raštas LKP CK mokyklų skyriaus vedėjai Zalužskajai. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 326, l. 27.

⁴⁹ 1949 IX 29 pranešimas dėl mokyklų stovio Kuršėnų, Telšių ir Plungės apskrityse. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 1822, l. 23. Panašios „pareigos“ teko ir kitų apskričių mokytojams. Antai Skiemonių mokyklos (Utenos aps.) mokytojams teko vaikščioti po kaimus ir agituoti žmones keltis gyventi į Klaipėdos kraštą. ŠAL-TENIS, Rapolas. *Aš – mokytojas: dienoraščiai, laiškai, prisiminimai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007, p. 150.

⁵⁰ 1947–1948 m. m. liaudies švietimo rezultatai ir priemonės mokymo-auklėjimo lygiui kelti. *Tarybinė mokykla*, 1948, Nr. 8, p. 4.

⁵¹ *Širvintos*. Vilnius: Versmė, 2000, p. 325.

⁵² *Kazlų Rūda*. Vilnius: Versmė, 2022, p. 859; *Mūsų mokytojas. Atsiminimai apie Vincą Peckų*. Marijampolė: Idėjų dirbtuvės, 2016, p. 14.

Padėtį sunkino ir tai, kad daug vaikų „atkrisdavo“, t. y. nebaigdavo mokslo metų. 1952 m. tokių „atkritėlių“ buvo apie 32 tūkst. (bendrojo lavinimo mokyklų mokinių iš viso buvo 415 tūkst.).⁵³ Daug vaikų nebaigdavo 7, 8 ar 10 klasių. Pastarųjų atveju dar galima manyti, kad kai kurie vaikai įstodavo į kitas mokymo įstaigas (pavyzdžiui, amatų mokyklas). Tačiau neraminti turėjo tas faktas, kad daugiau kaip pusė mokyklas metusių vaikų nebaigdavo 4 klases, t. y. neįgydavo net pradinio išsilavinimo. Pavyzdžiui, 1951–1952 mokslo metų nebaigė 31 720 mokinių, iš jų iš pradinių klasių išėjo 18 128 vaikai⁵⁴. Dalis vaikų nustodavo lankyti pirmąją klasę, nes atėjo nesuėjęs šešiams metams ir pagal raidą jiems buvo per anksti mokytis. Kiti pradinukai metė mokyklą, nes dirbo kolūkiuose. Antai Prienų rajone „pradinukų-kolūkiečių“ buvo 51 (o iš viso 1951–1952 m. rajono mokyklų dėl darbo kolūkyje nebaigė 107 mokiniai)⁵⁵. Mokytis trukdė ir darbas namų ūkiuose. Patikrinus Daugų mokyklos mokinių lankomumą, pasirodė, kad kai kurie vaikai negalėjo lankyti 5 klases, nes pakelėse ganė kaimo gyventojų gyvulius⁵⁶. Už ganiavą vaiko tėvai gaudavo atlygį. Panašių atvejų buvo ir kitur. Kai kurių tėvų supratimu, pirmąją klasę vaikai gali lankyti tik ne žemės ūkio darbų metu⁵⁷. Daug vaikų mokyklų nelankė ir vėlesniais metais. Antai 1952–1953 m. m. į 2–4 klases neatėjo 8,2 tūkst. vaikų, o į 5–7 klases – apie 15 tūkst.⁵⁸

Mokyklos kitomis dėstomomis kalbomis

1944 m. rudenį darbą pradėjo ne tik lietuvių, bet ir rusų, lenkų, žydų mokyklos. Kitais metais Joniškio apskrityje duris atvėrė ir mokykla latvių dėstomąja kalba. Nustatyti mokyklų ir mokinių skaičių jose pirmaisiais mokslo metais sudėtinga, nes trūksta patikimų duomenų. Kiek pilnesni ir tikslesni duomenys yra apie 1946 m. rudenį miestuose ir apskrityse veikusias nelietuviškas mokyklas.

Kiekybiškai didžiausią skaičių sudarė lenkiškos, kurios koncentravosi Vilniuje ir šalia jo buvusiose apskrityse. 1946 mokslo metų pradžioje tokių mokyklų (gimnazijų, progimnazijų ir pradinių) veikė 148, dar 12 mokyklų buvo mišrios (lenkų ir rusų bei lenkų ir lietuvių). Antrąją vietą pagal skaitlingumą užėmė įstaigos rusų dėstomąja kalba. Skirtingai negu lenkiškos, rusiškos mokyklos veikė visoje Lietuvoje ir

⁵³ Raštelis apie mokinių išėjimą iš LSSR pradinių, septynmečių ir vidurinių mokyklų 1951–1952 m. m. LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 1447, l. 201.

⁵⁴ Raštelis apie LSSR pradinių, septynmečių ir vidurinių mokyklų 1951–1952 m. m. klases palikusius mokinių skaičių. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2882, l. 38.

⁵⁵ Ten pat, l. 41.

⁵⁶ 1953 11 25 patikrinimo brigados raštas LSSR ministrų tarybos pirmininkui M. Gedvilui. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2869, l. 79.

⁵⁷ LSSR švietimo ministerijos kolegijos 1948 01 24 nutarimas Nr. 2. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 254, l. 212.

⁵⁸ Pastabos pažymai apie privalomo septynmečio mokymo LSSR vykdymo patikrinimo rezultatus. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 3196, l. 17.

jų skaičius siekė 63, dar 12 mokyklų buvo mišrios (rusų ir lenkų arba rusų ir lietuvių)⁵⁹. Vis tik reikia pastebėti, kad daugelyje apskričių veikė tik po vieną ar dvi tokias mokyklas, tik Švenčionių ir Vilniaus apskrityse buvo po keliolika tokių mokyklų. Tačiau rusiškų mokyklų skaičius greitai augo. 1948–1949 m. m. veikė 268 rusiškos pradinės, 38 progimnazijos ir 11 gimnazijų⁶⁰. Vėlesniais metais didėjant privalomam mokslo cenzui, rusiškų vidurinių skaičius irgi augo. 1953 m. jų buvo 35. Po keletą tokių mokyklų veikė didžiuosiuose Lietuvos miestuose: Vilniuje buvo 7, Kaune – 5, Klaipėdoje – 4, Šiauliuose – 2, kitur (rajonų centruose) – po vieną⁶¹.

Kaip internacionalizmo principo įgyvendinimą reikėtų vertinti mokyklų latvių ir jidiš kalba veiklą. 1945 m. Joniškio apskrityje, Žeimeliuose, veikė pradinė mokykla latvių dėstomąja kalba. Joje mokėsi apie 30 vaikų⁶². Jos veiklą reikėtų vertinti kaip trumpalaikę išimtį, nes netrukus ji darbą nutraukė.

Žydų vaikai nuo 1944 m. rudens lankė Vilniaus pradinę mokyklą Nr. 9, kuri veikė Vilniaus g. 9. Kita žydų pradinė mokykla dirbo Kaune (pradinė mokykla Nr. 14)⁶³. Čia viename pastate buvo įsikūrusi mokykla, darželis ir vaikų namai⁶⁴. Sovietinės nacionalinės politikos pokyčiai lėmė, kad greitai mokyklų jidiš kalba su apie 300 mokinių nebeliko, o lenkiškos pradėtos reformuoti į rusiškas arba lietuviškas. Šis procesas prasidėjo 5-ojo deš. antrojoje pusėje. Antai 1948 m. Vilniaus m. švietimo skyriaus vadovas laukė informacijos iš ministerijos dėl lenkiškų ir žydiškų mokyklų ateities, t. y. ar 1949 m. jos veiks, ar bus reformuotos⁶⁵. Atsakymas buvo vienareikšmis – jos turi būti pertvarkytos. Lenkų mokyklų atveju po lenkų repatriacijos Lietuvoje liko labai mažai mokytojų ir lenkiškos mokyklos susidūrė su kadrų problema. Dėl jų trūkumo daug tokių mokyklų neveikė. Greitu laiku paruošti mokytojų nebuvo jokių galimybių, todėl buvo priimtas sprendimas lenkiškas mokyklas reformuoti į rusiškas arba lietuviškas. Dalis gyventojų lenkų nesusitaikė su reforma ir skundėsi ne tik respublikos, bet ir aukščiausiajai valdžiai Maskvoje. Kita dalis tėvų dėl kalbinių aspektų (rusų ir lenkų kalbų panašumo, rusų kalbos prestižo ir kt.) pasisakė už mokyklų reformavimą su dėstomąja rusų kalba. Galiausiai Maskvos nurodymu lenkiškų mokyklų reforma buvo sustabdyta ir jų tinklas rekonstruotas (1951–1953 m.). Žydų mokyklos atveju

⁵⁹ Apskaičiuota remiantis LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 166, 185, 178, 182.

⁶⁰ LSSR švietimo ministerijos pavaldume buvusių mokyklų 1948–1949 m. m. rezultatai. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 329, l. 246.

⁶¹ LSSR vidurinių rusų dėstomąja kalba mokyklų sąrašas 1953 m. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 3196, l. 91–92.

⁶² Joniškio apskrities liaudies švietimo skyriaus žinios apie pradžines mokyklas, progimnazijas ir gimnazijas 1945 012 01. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 128, l. 165.

⁶³ Žinios apie Vilniaus m. liaudies švietimo skyriaus mokyklas 1944–1945 m. m. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 33, l. 96; Kauno m. švietimo skyriaus vedėjo žinios apie pradžios mokyklas. LCVA, R-762, ap. 6, b. 32, l. 6.

⁶⁴ STONČIUS, Justas. *Neapykantos ribos: antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2022, p. 18; ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*. Vilnius: Alma littera, 2007, p. 305; *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 486.

⁶⁵ Vilniaus m. Liaudies švietimo skyriaus vedėjo H. Ribačiausko metinė darbo ataskaita. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 527, l. 44.

scenarijus nepasikartojo. 1949 m. ji tapo rusiškos mokyklos dalimi su jidiš kalbos dalyko dėstymu. Nors mokinių tėvai protestavo ir prašė palikti žydų mokyklą bei įsteigti 5 klasę, į prašymus neatsižvelgta. Po kurio laiko net šio dalyko mokymo programoje neliko.

3 lentelė

Mokyklų pagal dėstomąją kalbą skaičius 1950–1951 m.

Laikotarpis	Lietuvių dėst. k.	Rusų dėst. k.	Lenkų dėst. k.	Mišrios	Iš viso
1950	3 086	253	149	89	3 567
1951	3 083	176	282	59	3 600
1952	3 018	149	303	200	3 598
1953	3 075	135	263	134	2 307

Sudaryta remiantis ataskaita apie LSSR pradinių, septynmečių ir vidurinių mokyklų tinklo plėtros rodiklius. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2875, l. 44–45; LSSR švietimo ministerijos ataskaita apie visuotinio privalomojo mokslo įstatymo vykdymą 1951–1952 m. m. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 329, l. 3, 6–7; BENDŽIUS, Andrius. *Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Tarybų Lietuvoje*. Kaunas: Šviesa, 1973, p. 49.

Komentuojant lentelės duomenis, atkreiptinas dėmesys į ženklus rusų ir lenkų kalbomis veikusių mokyklų skaičiaus pokyčius. Jie susiję su lenkiškų mokyklų tinklo atkūrimu. 1950–1951 m. m. vyko intensyvi lenkiškų mokyklų tinklo rekonstrukcija. Su jo kaita ženkliai pakito ir tokias mokyklas lankiusių mokinių skaičius. 1950 m. lenkų dėstomąja kalba mokėsi 11 319 mokinių, o 1951 m. – 22 312 (dar 3 351 lenkų vaikas mokėsi lenkų kalbos dalyko)⁶⁶. Rusų mokyklų mokinių skaičius tuo pat metu sumažėjo nedaug (1950 m. jų buvo 41 054, 1951 m. – 38 348), o lietuvių – išliko stabilus (331 tūkst.).

Jau buvo minėta, kad lenkų mokyklos susidūrė su rimtomis kliūtimis – dideliu pedagoginių kvalifikuotų kadro trūkumu. 1952 m. lenkų dėstomąja kalba veikiančiose mokyklose dirbo 772 mokytojai, iš jų tik 45 turėjo aukštąjį išsilavinimą; beveik 200 mokytojų neturėjo net vidurinio išsilavinimo⁶⁷. Tokia padėtis susidarė po lenkų perkėlimo į Lenkiją akcijos pabaigos (1947 m.), kai išvykusius kvalifikuotus mokytojus stengtasi pakeisti nors šiek tiek lenkų kalbą mokančiais asmenimis, visiškai nevertinant to, kad jie nebuvo susiję su pedagoginiu darbu. Kita vertus, dėl specifinės mokyklų padėties (jos koncentravosi ekonomiškai silpname Vilniaus regione) kai kurios švietimo įstaigos susidūrė su dar viena problema – tam tikrų specialybių

⁶⁶ LSSR pradinių, septynmečių ir vidurinių mokyklų tinklo plėtros 1951–1956 m. m. rodikliai. LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2875, l. 44–45; LSSR švietimo ministerijos ataskaita apie visuotinio privalomojo mokslo įstatymo vykdymą 1951–1952 m. m. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 329, l. 3, 6–7.

⁶⁷ LSSR švietimo ministerijos ataskaita apie visuotinio privalomojo mokslo įstatymo vykdymą 1951–1952 m. m. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 329, l. 7.

mokytojų (lituanistų) stygiumi, todėl kai kuriuose rajonuose (Šalčininkų, Pabradės) lietuvių kalbos dalykas nebuvo dėstomas.

Pedagogų klausimas. Mokslo pažangumo problema

Vienas iš valdžios nuolatinės kontrolės ir kritikos taikinių buvo mokinių pažangumas. Jį lėmė įvairūs objektyvūs ir subjektyvūs veiksniai. Jau kalbėta apie prastą mokinių lankomumą, jį lėmusias priežastis, silpną materialinę mokyklų padėtį. Verta atkreipti dėmesį ir į mokytojų trūkumą bei kompetencijas. Dalis vaikų negalėjo mokytis, nes dėl mokytojų trūkumo mokyklos neveikė. Pavyzdžiui, 1946 m. rudenį 8 Pagėgių apskrities mokyklos nedirbo dėl mokytojų trūkumo⁶⁸. Su mokytojų trūkumu susidūrė ir kitos apskritys, ypač Trakų, Ukmergės, Vilniaus. Pirmojoje iš jų dėl to neveikė 33 mokyklos, antrojoje – 38, trečiojoje – 54⁶⁹.

Be to, kad trūko mokytojų, pokario metais Lietuvoje ypač stigo kvalifikuotų pedagogų. Kaip teigė istorikė V. Kašauskienė, 1944 m. spalio mėn. buvo registruoti 8 132 mokytojai, arba 15 proc. mažiau negu jų dirbo 1940 m. pabaigoje⁷⁰, todėl į mokyklas pradėta siųsti naujus žmones. Mokytojų kadrai komplektuoti gana sparčiai. 1949 m. pradžioje pradinėse, progimnazijose ir gimnazijose dirbo 13 515 mokytojų, iš jų aukštąjį arba nebaigtą aukštąjį išsilavinimą turėjo 2 086⁷¹. Ypač žemesnio išsilavinimo mokytojai dirbo Varėnos, Lazdijų, Alytaus, Trakų, Vilniaus, Zarasų, Ukmergės, Rokiškio apskrityse. Tačiau padėtis net ir po kelerių metų nebuvo pagerėjusi. Štai 6-ojo dešimtmečio viduryje 19-oje rajonų aukštąjį išsilavinimą turinčių mokytojų buvo iki 10 asmenų. Savotiškas „antirekordas“ teko Tytuvėnų ir Šalčininkų rajonams, kur tokių asmenų buvo 2 ir 4⁷². Netgi stabilesnę padėtį turėjusioje Kauno srityje buvo problemiška padėtis. 6-ojo deš. pradžioje Kauno srities bendrojo lavinimo mokyklose dirbo apie 5 300 mokytojų, iš jų aukštąjį mokslą buvo baigę tik 437, absoliučią daugumą sudarė turintys vidurinį pedagoginį ar bendrąjį išsilavinimą. Jų buvo 3 891. Neturinčių vidurinio išsilavinimo buvo apie 6 proc.⁷³

⁶⁸ Pagėgių apskrities mokyklų statistinės žinios 1946 12 01. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 128, l. nen.

⁶⁹ Trakų, Ukmergės ir Vilniaus apskričių liaudies švietimo skyrių ataskaitos apie darbą 1945–1946 m. LCVA, f. R-762, b. 214, l. 113, 117; Švietimo ministerijos Pradinių ir vidurinių mokyklų valdybos inspektorius M. Mačkaus 1946 10 30 pranešimas. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 216, l. 92. Pagal kitus duomenis, Trakų apskrityje neveikė 49 mokyklos. Trakų apskrities liaudies švietimo skyriaus 1946 10 05 pranešimas apskrities partijos komiteto sekretoriui. LYA, f. 164, ap. 2, b. 30, l. 58.

⁷⁰ KAŠAUSKIENĖ, Vanda. *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*. Vilnius: LII leidykla, 2002, p. 93.

⁷¹ LSSR švietimo ministerijos pavaldume buvusių mokyklų 1948–1949 m. m. rezultatai. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 329, l. 264–265.

⁷² LSSR švietimo ministerijos kolegijos 1955 02 11 nutarimas Nr. 12. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 1146, l. 58–59.

⁷³ Raštelis apie mokinių išėjimą iš LSSR pradinių, septynmečių ir vidurinių mokyklų 1951–1952 m. m. LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 1447, l. 208.

Bandydama kaip nors išspręsti mokytojų trūkumo problemą, Švietimo ministerija gimnazijų, o vėliau vidurinių mokyklų abiturientus stengėsi įdarbinti mokytojais. Antai Širvintų m. vidurinės pirmosios laidos (1949 m.) 4 abiturientai tapo mokytojais, o po dvejų metų per 10 šios mokyklos abiturientų tapo mokytojais⁷⁴. Šis kelias Švietimo ministerijos darbuotojams pasirodė tinkamas, todėl 1952 m. jie atliko rikiuotę, t. y. geriausius pradinių mokyklų mokytojus nukreipė dirbti su 5–7 klasėmis, o į jų vietą nusiuntė 1 038 vidurinių mokyklų abiturientus, prieš tai organizavę jiems 1 mėnesio trukmės pedagoginius kursus⁷⁵. Tuo metu pedagogų buvo 17 978.

Kitas būdas papildyti mokytojų gretas – nukreipti dirbti į Lietuvą. Štai 1944–1947 m. iš Rusijos atsiųsti 59 mokytojai, 1950 m. – dar 50 rusų k., matematikos ir kt. dalykų mokytojų⁷⁶. Nelietuviškomis mokykloms mokytojų intensyviai ieškota Baltarusijoje. Į Maladečinos ir Gardino sritis 1952 m. buvo netgi nusiųsti Vilniaus srities švietimo skyrių darbuotojai, kurie turėjo surasti pedagogų⁷⁷.

Nors pokario metais mokytojų trūko, kai kurie jų buvo atleisti iš darbo. Dažnai atleidimo priežastis buvo politiniai motyvai (antisovietinė veikla ar nusiteikimas, menamas nelojalumas valdžiai)⁷⁸. Apibendrintų duomenų apie iš darbo atleistų mokytojų skaičių nagrinėjamu laikotarpiu neturime, tačiau įvairūs dokumentai rodo, kad tokių turėjo būti daug. Vien 1945–1946 m. m. dėl politinių motyvų atleista apie 80 mokytojų⁷⁹.

Daug mokyklų stengėsi pagerinti pažangumo rodiklius, tačiau kurso kartoti paliktų vaikų skaičius buvo didelis⁸⁰. Štai 1946 m. 28 proc. Trakų apskrities pagrindinių mokyklų mokinių buvo palikti toje pačioje klasėje⁸¹. Mokyklos stengėsi pagražinti padėtį ir mokiniams pažymius pakeldavo arba tiesiog perkeldavo juos į aukštesnę klasę vasarą atlikus papildomas užduotis (įveikus pataisas)⁸². Daug prastai besimokiusių mokinių 6-ojo deš. pradžioje buvo Vilniaus rajone (20 proc. visų mokinių),

⁷⁴ *Širvintos*. Vilnius: Versmė, 2000, p. 292.

⁷⁵ Ataskaita apie LSSR mokyklų 1951–1952 m. m. pirmojo pusmečio rezultatus. LCVA, f. R-752, ap. 6, b. 329, l. 34.

⁷⁶ LSSR švietimo ministro J. Žiugždos 1947 04 01 raštas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 55, l. 111–112. LSSR švietimo ministerijos ataskaita apie LSSR mokyklų darbą 1949–1950 m. m. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 329, l. 105.

⁷⁷ Vilniaus srities partijos komiteto švietimo skyriaus vedėjo Bulko 1952 07 02 pažyma. LYA, f. 3387, ap. 10, b. 1, l. 10.

⁷⁸ 1945 m. ataskaita apie Švietimo liaudies komisariato darbą su kadrais. LYA, f. 1771, ap. 8, b. 331, l. 22.

⁷⁹ LSSR švietimo ministerijos ataskaita apie Lietuvos mokyklų 1945–1946 m. m. rezultatus. LYA, f. 1771, ap. 9, b. 450, l. 89.

⁸⁰ Vilniaus srities liaudies švietimo skyriaus vedėjo Kavaliausko ataskaita apie mokyklų darbą 1951–1952 m. m. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 631, l. 8.

⁸¹ Trakų apskrities partijos komiteto biuro 1946 07 02 posėdžio protokolas Nr. 12. LYA, f. 164, ap. 164-2, b. 3, l. 167.

⁸² Ataskaita apie Vilniaus srities mokyklų darbą 1951–1952 m. m. pirmame pusmetyje. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 631, l. 103.

Šalčininkų ir Utenos rajonuose atitinkamai 21 ir 22 proc.⁸³ „Antramečiavimo“ ir net „trečiamečiavimo“ ar „ketvirtmečiavimo“ problemos įveikti nepavyko. Dar 6-ojo dešimtmečio pabaigoje buvo vaikų, kurie toje pačioje klasėje mokėsi ketverius ar daugiau metų⁸⁴.

Mokinių pažangumo lygį smukdė pradinė klasių jungimas. Dėl mokyklų patalpų ir mokytojų trūkumo buvo dažni atvejai, kai kaimo pradinėse mokyklose klasės buvo sujungiamos ir vienam mokytojui teko tuo pat metu dirbti su 46–50 mokinių⁸⁵. Tada mokyklą lankęs asmuo prisiminė:

*Tai buvo keturmetė mokykla su viena sale. [...] Mokykloje visos keturios klasės mokėsi tuo pat metu. [...] Mūsų mokyklą lankė įvairaus amžiaus vaikai – beveik suaugę ir septynerių metų mažyliai.*⁸⁶

Tad neturėtų stebinti dalies mokinių žemas žinių lygis. Antai 1952 m. iš 391 834 respublikos bendrojo lavinimo mokyklų mokinių neigiamus įvertinimus turėjo 56 916 vaikų, arba apie 15 proc. visų besimokiusiųjų⁸⁷. Blogiausi pasiekimai tarp 1–7 klasių buvo Vilniaus ir Klaipėdos sričių mokyklose, o tarp 8–11 klasių – Klaipėdos ir Šiaulių.

Išvados

Antrasis pasaulinis karas lėmė ilgalaikes neigiamas pasekmes LSSR bendrojo švietimo sričiai. Materialiniai ir fiziniai nuostoliai pristabdė mokyklų atkūrimo ir darbo procesą. Tačiau, nepaisant įvairių sunkumų ir problemų, bendrojo lavinimo mokyklų tinklas pradėjo funkcionuoti 1944 m. spalio mėnesį. Tuomet apie 3 tūkst. mokyklų atvėrė duris, absoliuti dauguma (98 proc.) jų buvo pradinės mokyklos.

⁸³ Ataskaita apie Vilniaus srities mokyklų darbą 1951–1952 m. m. pirmame pusmetyje. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 631, l. 106. Kai kurių dalykų nepažangumas Šalčininkų rajone buvo dar didesnis, jis siekė net 67 proc. DITKEVIČIUS, A. Pirmojo pusmečio mokyklų darbo rezultatai ir tolimesnieji liaudies švietimo darbuotojų uždaviniai. *Tarybinė mokykla*, 1951, Nr. 2, p. 12. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Vilniaus apskrityje jau anksčiau mokinių žinių lygis buvo žemas. Kai kuriuose valsčiuose jis siekė vos 50 proc. Visiškai slaptas LSSR ministrų tarybos pirmininko 1947 02 20 raštas. LYA, f. 425, ap. 3, b. 43, l. 37.

⁸⁴ BITINAS, Bronislovas. *Visuotinio mokymo vykdymas – pedagoginė problema*. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1962, p. 8.

⁸⁵ Nemenčinės valsčiaus Tarakonių mokyklos tikrinimo 1948 12 12 išvados. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 129, l. 114.

⁸⁶ *Wasze Kresy: To byla nasza ziemia, nasze plony*, *Gazeta Lubuska*, 15 sierpnia 2013, [žiūrėta 2024-04-09]. Prieiga per internetą: <https://gazetalubuska.pl/wasze-kresy-to-byla-nasza-ziemia-nasze-plony/ar/7972589#block2%20Wasze%20Kresy:%20To%20by%C5%82a%20nasza%20ziemia,%20nasze%20plony>. Panašių atvejų buvo ir daugiau. RUDYTĖ, E. Kaip aš dirbu pradinėje mokykloje su keturiomis klasėmis. *Tarybinė mokykla*, 1951, Nr. 4, p. 39.

⁸⁷ LSSR švietimo ministerijos ataskaita apie visuotinio privalomojo mokslo įstatymo vykdymą 1951–1952 m. m. LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 329, l. 5.

Nagrinėjamu laikotarpiu mokyklų tinklo pokyčiams didesnę reikšmę turėjo respublikos administracinė teritorinė pertvarka (naujų apskričių ar rajonų kūrimas), kuri lėmė naujų mokyklų steigimą.

Keičiant privalomojo mokslo cenzo lygį (privalomas pradinis, vėliau – nepilnas vidurinis (1949 m.) ir vidurinis (1953 m.)), kito ir mokyklų struktūra. Pirmaisiais pokario metais valdžia orientavosi į pradinių mokyklų kaimuose atidarymą, vėliau – į aukštesnio lygio mokyklas. Pastarosios mokyklos įprastai veikė didesniuose respublikos miestuose.

Lietuvoje pavyko išlaikyti specifinę padėtį švietime – 11 m. bendrojo lavinimo sistemą (lietuvių ir lenkų mokyklų atvejais). Pagrindinis tokios respublikinės iniciatyvos argumentas aukščiausiajai partinei administracinei valdžiai Maskvoje buvo tas, kad papildomi mokslo metai padės pasiekti geresnių rusų kalbos žinių, o viešai nedeklaruotas interesas buvo nebloginti lietuvių kalbos padėties mokyklose.

1944–1953 m. Lietuvoje veikė lietuvių, rusų, lenkų, žydų, latvių (labai trumpai) mokyklos. Daugumą sudarė lietuviškos ir rusiškos mokyklos. Pastarųjų skaičius dėl politinės indoktrinacijos ir nenutrūkstančios rusakalbių imigracijos į Lietuvą palaipsniui augo (nuo kelių dešimčių iki keleto šimtų). Dėl sovietinės nacionalinės politikos pokyčių žydų ir lenkų mokyklų veikla buvo apribota.

Bendrojo lavinimo mokykloms teko susidurti su mokinių žinių pažangumo problemomis, kas lėmė didelį kurso kartoti paliktų mokinių skaičių. Viena iš tokią padėtį suformavusių priežasčių buvo mokytojų, ypač kvalifikuotų, trūkumas. Sovietinė valdžia dėl politinių ideologinių priežasčių (kova su „liaudies priešais“) šią problemą tik gilino. Jos išspręsti nagrinėjamu laikotarpiu nepavyko.

Šaltiniai

1. *Historia oświaty w Szumsku na tle kroniki miasteczka*. Szumsk: Wydawnictwo Grafanet, 2019.
2. *Kartena*. Vilnius: Versmė, 2012.
3. KAŠAUSKIENĖ, Vanda. *Kelias Radžiūnai–Vilnius*. Vilnius, 2019.
4. *Kazlų Rūda*. Vilnius: Versmė, 2022.
5. *Komjaunimo tiesa*, 1945.
6. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. LSSR liaudies komisarų (Ministrų) taryba, f. R-754.
7. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. LSSR švietimo ministerija, f. R-762.
8. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. LSSR valstybinis statistikos komitetas, f. R-363.
9. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. LKP(b) Centro komitetas, f. 1771.
10. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. Trakų apskrities komunistų partijos komitetas, f. 164.
11. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. Vilniaus apskrities komunistų partijos komitetas, f. 425.
12. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. Vilniaus srities komunistų partijos komitetas, f. 3387.
13. *Mūsų mokytojas. Atsiminimai apie Vincą Peckų*. Marijampolė: Idėjų dirbtuvės, 2016.
14. *Pilviškiai*. Vilnius: Versmė, 2020.

15. ŠALTENIS, Rapolas. *Aš – mokytojas: dienoraščiai, laiškai, prisiminimai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007.
16. *Širvintos*. Vilnius: Versmė, 2000.
17. *Tarybinė mokykla, 1945–1953*.
18. *Tiesa*, 1944, 1945.

Literatūra

1. ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*. Vilnius: Alma littera, 2007.
2. BENDŽIUS, Andrius. *Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Tarybų Lietuvoje*. Kaunas: Šviesa, 1973.
3. BENDŽIUS, Andrius. Liaudies švietimo pertvarkymas ir išvystymas Tarybų Lietuvoje 1940–1950 metais. *Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto mokslo darbai*, t. 1, 1958, p. 6–40.
4. BITINAS, Bronislovas. *Visuotinio mokymo vykdymas – pedagoginė problema*. Kaunas: Vals-tybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1962.
5. GAUČAS, Petras. Etnolingvistinė situacija ir bendrojo lavinimo mokyklos Pietryčių Lie-tuvoje 1945–1991 metais. *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*. Vilnius: Mokslas, 1992, p. 141–150.
6. KAIRIŪKŠTYTĖ, Nastazija. Vokiečių atvežti rusai Lietuvoje II pasaulinio karo ir pirmai-siais pokario metais. *Lietuvos istorijos metraštis 1992*, Vilnius, 1993, p. 145–160.
7. KAMILEWICZ-RUCIŃSKA, Danuta. Walka o szkolnictwo polskie na Litwie (1945–2000). *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*, 2017, t. 17, s. 121–139.
8. KAŠAUSKIENĖ, Vanda. *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 me-tais*. Vilnius: LII leidykla, 2002.
9. KWIATKOWSKI, Józef. *Szkolnictwo polskie na Litwie w latach powojennych. Krótki zarys. Szkoły polskie w Republice Litewskiej*. Wilno: Kronta, 2009, s. 11–28.
10. LAURINAVIČIUS, Jonas. *Taip jau gyvenimas norėjo*. Kaunas: Naujasis lankas, 2018.
11. *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. Vilnius: Baltos lankos, 2012.
12. MEDELSKA, Jolanta. Możliwości edukacyjne Polaków na Radzieckiej Litwie w trzydzie-sięcioleciu 1945–1979. *Przegląd Polonijny*, 1998, Nr. 24, s. 41–52.
13. MIKLAŠEVIČ, Irena. Lenkų švietimas Lietuvoje – tautinės tapatybės išsaugojimo šal-tinis po Antrojo pasaulinio karo. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 2007, t. XIV, p. 175–183.
14. PUPEIKIS, Stasys. *Liaudies švietimas Tarybų Lietuvoje*. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1960.
15. SREBRAKOWSKI, Aleksander. *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001.
16. SREBRAKOWSKI, Aleksander. Przemiany w szkołach polskich na Litwie w latach 1922–1989 z uwzględnieniem programu nauczania i podręczników. *Polskie szkolnictwo i oświata*

- na Litwie. Red. A. Szerlag. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998, s. 27–47.
17. STONČIUS, Justas. *Neapykantos ribos: antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2022.
 18. STRAVINSKIENĖ, Vitalija. Lenkų švietimas Rytų ir Pietryčių Lietuvoje: 1944 m. antra pusė – 1947 m. *Istorija*, 2011, t. 82, p. 14–23.
 19. STRAVINSKIENĖ, Vitalija. Rytų ir Pietryčių Lietuvos lenkų mokyklos 1947–1959 m. *Lietuvos istorijos metraštis 2011–1*, Vilnius, 2012, p. 81–95.
 20. STRAVINSKIENĖ, Vitalija. *Tarp gimtinės ir Tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*. Vilnius: LII leidykla, 2011.
 21. VAITKEVIČIUS, Juozas. Iš Lietuvos mokyklos ir pedagogikos praeities. *Acta paedagogica vilnensia*, 1991, Nr. 1, p. 4–11.
 22. ŽIUGŽDA, Juozas; KNYVA, Albertas. *Švietimas Tarybų Lietuvoje*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1950.

Everyone Must Study: the State of General Education in Lithuania (1944–1953)

Dr. Vitalija Stravinskienė

Lithuanian Institute of History, Tilto str. 17, LT-01101 Vilnius, Lithuania
 E-mail: vitalija.stravinskiene@istorija.lt
<https://orcid.org/0000-0001-6228-3278>

Summary

The article, based on historiography and archival material, analyzes the evolution of education in Lithuania in 1944–1953, revealing its characteristic features and factors accountable for the changes in schools. During the discussed time period, the education system was significantly influenced by social factors. After World War II, the social situation of the country's population was very difficult (some people could not meet basic physical needs – there was a lack of clothing, footwear, and fuel), which had a direct impact on education – many children did not attend school, were forced to work, etc. Despite various difficulties and problems, the network of general education schools began to function in October 1944. At that time, about 3,000 schools started operating, the vast majority (98%) of which were primary schools. Changes in the school network were significantly influenced by the republic's administrative territorial reorganization (creation of new districts or regions), and the number of teaching staff. In the first post-war years, the government focused on opening primary schools in villages, and later on higher-level ones. The latter usually operated in larger cities of the republic.

From 1944 to 1953, the compulsory education age in the republic increased: initially, universal primary education was compulsory, followed, from 1949, by incomplete secondary, and from 1953, by full secondary education. However, this goal was not fully achieved. By the end of the period, about 6% of children who were supposed to attend school did not.

The education system in Lithuania was unique across the entire USSR because it managed to maintain an 11-year general education system (in the case of Lithuanian and Polish schools). There were 4-year primary schools, 7-year incomplete secondary schools, and 11-year full secondary schools. From 1944 to 1953, schools teaching in Lithuanian, Russian, Polish, Jewish, and Latvian operated in Lithuania. Lithuanian and Russian schools functioned most stably. The number of Russian schools gradually increased due to political indoctrination and continuous immigration of Russian speakers to Lithuania (from several dozens to several hundred). Due to changes in Soviet national policy, the operation of Jewish and Polish schools was restricted.

LSSR schools failed to overcome problems of poor attendance and low level of knowledge. These were largely determined by the difficult socio-economic situation of the population, which led to phenomena such as repeating the school year two, three, or even four times, and having a 6 or 7-year-old child and a 13–14-year-old teenager studying in the same class.

Gauta / Received 2024 04 11
Priimta / Accepted 2025 03 18